

XUDOYBERDI TO‘XTABOYEV ASARLARIDA SOMATIK IBORALARNING QO‘LLANISHI

Ilmiy rahbar Z.Jumayeva.
Akbarova Munisxon.Talaba.

X.To‘xtaboyev o‘z asarlarida somatik frazeologizmlardan keng foydalangan. Dunyo tillari frazeologiyasining asosiy qismini somatik frazeologizmlar tashkil etadi. Somatik frazeologizmlar tarkibida somatizmlar, ya’ni tana a’zolari nomlarini bildiruvchi so‘zlar qatnashgan iboralardir. Aynan somatik frazeologiyada har bir xalqning ko‘p asrlik tajribasi, turmush tarzi, madaniyati, ma’naviyati, urf-odatlar va an’analar o‘z aksini topgan bo‘ladi.

Jahon tilshunosligida somatik frazeologizmlar haqida qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Somatik frazeologizmlarning ilk tadqiqotchilaridan biri F. Vakk sanaladi. U butun somatik frazeologizmlarni uch guruhga ajratadi, ya’ni:

- faqat odamlarni tasvirlaydigan somatik frazeologizmlar;
- odam va hayvonlarni tasvirlaydigan somatik frazeologizmlar;
- faqat hayvonlarni tasvirlaydigan somatik frazeologizmlar.

Undan keyin somatik frazeologizm doirasida ko‘pgina g‘arb va sharq tilshunoslari ilmiy izlanishlar olib borgan. Xususan, o‘zbek tilida somatik frazeologizmlar A. Isayevning “O‘zbek tilining somatik frazeologizmlari” nomli nomzodlik ishida tadqiq qilingan. Mazkur ilmiy ishda o‘zbek tilidagi somatik frazeologizmlarning miqdori ularning kommunikativ funksiyalari, variantlilik, sinonimiyasi, omonimiyasi va antonimiyasi tadqiq etilgan.

Tilshunos Sh. Usmonova “O‘zbek va turk tillarda somatik frazeologizmlar” nomli nomzodlik dissertatsiyasida tahlil qilingan materiallar asosida hozirgi o‘zbek adabiy tilida qariyb 8000 frazeologizmdan 1800 tasi somatik frazeologizmlar ekanligini ta’kidlaydi. (Ko‘rsatilgan frazemalarning soni mutlaq miqdor sifatida

olinmagan)¹. Ushbu somatik frazeologizmlarni ifodalashda o‘zbek tilida 97 ta soma qatnashganligini kuzatgan tilshunos Sh. Usmonova bu somalarning iboralar tarkibida qatnashish miqdorini jadval tarzida ko‘rasatib beradi. Jadvalda iboralar tarkibida eng ko‘p qo‘llangan somalar sifatida ko‘z (210), bosh (160), qo‘l (147), og‘iz (131), eng kam qo‘llanganlari esa qoymich (1), o‘t (1), taqim (1), changal (1) va hokazolar keltiriladi.

Xudoyberdi To‘xtaboyev asarlarida ham shu kabi somalar qatnashgan iboralar ko‘p qo‘llangan. Masalan, qovog‘idan qor yog‘moq, boshiga ko‘tarmoq, tili qisiq, ko‘zida o‘qimoq, quloqlari og‘zida, bir quloqqa aylanmoq, yuzini kuldirmoq, ko‘nglini ko‘tarmoq, ko‘ziga ilmoq, yuzi ochilmoq, quloqlarini qitiqlamoq, jon kirmoq, yurakdan urmoq, lab burishtirmoq, ko‘ngillarni yozmoq, yuragini hovuchlamoq, miyasi g‘ovlab ketmoq, og‘zidan uzilib tushmoq, bo‘yin egmoq kabi somatik iboralar shular jumlasidandir. Asarda qo‘llanilgan iboralarda asosan, insonning bosh qismidagi a‘zolar somatik iboralarni hosil qiladi. Xususan, qovoq, bosh, til, ko‘z, quloq, og‘iz, yuz, lab, miya, bo‘yin va hokazolar.

Ushbu a‘zolar asarda keltirilayotgan gap mazmuniga qarab turli ma‘nodagi somatik iboralarni hosil qilgan. Masalan, asarda quloq somasining turli ma‘nodagi somatik iboralarda qo‘llanishi quyidagicha keltiriladi: “...Shunday deb sekin o‘rnimdan turayotgan edim...Akrom bilag‘onga ko‘zim tushib qoldi”,(11-bet). Zulayxoning “Qora sochim” kuyiga aytayotgan ashulasi *quloqlarni shirin-shirin qitiqlamoqda edi*” (28-bet), “Ko‘zlari so‘fida bo‘lsa, *quloqlari* Mirzabibining og‘zida edi”. (19-bet) Bu o‘rinda quloq somasi ishtirokida hosil bo‘lgan iboralning o‘zaro sinonimligini kuzatishimiz mumkin, ya‘ni mazmuni bir-biriga yaqin bo‘lgan iboralar: *bir quloqqa aylangan* birgalikda tinglash (jamlash mazmuni); *quloqlari og‘zida* - bor diqqatini qaratmoq (birlik mazmuni).

Yuzi shuvit bo‘ldi. Biror ishda bergan va`dasining ustidan chiqolmagan shaxs o‘zga kishining oldida uyaliq, xijolat bo‘lib qoladi. Yuzi shuvitli (shivit-ukrop,

subhidamda shabnamli bo'ladi), shabnamli xijolatlatdan terlashi mumkin. *Muqobili*: xijolat tortdi, boshini ko'tara olmay qoldi.

Ko'z tegdi. Bu iboraning ko'chma ma'nosi. Unib-o'sib, ishlari rivojlanib ketayotgan shaxsning birdan omadi ketib, tolei ters kelib qolsa, shu ibora ishlatiladi. Yigitga ko'z tegdi, ishi chappasidan ketdi, deyishadi. Xalq orasida «ko'z»lik odamlar ham uchrab turadi. Ular ko'z nuri, quvvati bilan yurib ketayotgan odamni yiqitadilar, mayib qiladilar. Angliyada ko'z nuri ta'siri bilan baland minoradagi qirollik soatlarini to'xtatib qo'ygan karomatli shaxs ham bizning zamondoshimizdir. Ko'z bilan dardga chalintiruvchilar kabi ko'z nuri, mehri, qarashi bilan davolovchi, darddan forig' qiluvchilar ham bor. *Muqobillari*: «ko'zikdi», «uchundi».

Tarkibida bir xil somalar ishtirok etgan frazemalar turli mazmunni ifodalab kelishi mumkin: *og'zi qulog'ida* - xursand bo'lish: *qulog'i og'zida* - diqqat bilan eshitish. Shuni aytish joizki, Xudoyberdi To'xtaboyevning romanlarida ba'zi somalar juda ko'p, ba'zilar esa bir nechta o'rinda qo'llanganligini guvohi boiamiz. Xususan, quloq, og'iz, ko'z, bosh, yurak, yuz kabi somalardan ko'pgina joylarda iboralar hosil qilingan. Ushbu somalar ishtirokidagi iboralar nafaqat adibning romanlarida, balki umuman, o'zbek tili iboralar lug'atidagi somatik iboralarining ham asosiy qismi yuqoridagi somalar ishtirokida hosil bo'ladi.

Umuman olganda, X.To'xtaboyevning somatik iboralarni qo'llashdagi mahoratini, uning til boyligini romanlarini misolida ko'rib o'tdik. Tadqiqot jarayonida adib asarlarida qo'llangan somatik iboralarining taxminiy soni aniqlandi, ya'ni ularning taxminiy soni 750dan ortiqdir. Quyidagi jadvalda esa har bir soma nechtdan somatik ibora hosil qilganligining taxminiy soni keltiriladi. X.To'xtaboyev romanlarida frazemalardan o'z o'rnida va mohirona foydalangan. X.To'xtaboyev romanlarida o'z fikri orqali o'sha davr xalqining dardini ochib berishga harakat qilgan va buni muallif badiiy maqsadini ifodalash uchun qo'llanilgan iboralarda kuzatishimiz mumkin.

Adib o'z romanlarida taxminan 1000 dan ortiq ibora qo'llagan. Bulardan taxminan 750 dan ortig'i somatik frazeologizmlardir. Bunday somatik

frazeologizmlar asarning badiiy bo'yoqdorligini oshirishda, obrazlar xarakterini yoritishda hamda asar tilining sodda bo'lishida muhim o'rin egallagan.